

Hoffmann István

A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa*

1. A magyar nyelvtörténetírás egyik legbecsesebb forrása a tihanyi apátság 1055-ben írott, eredeti, hiteles formában ránk maradt alapítólevele. E fontos nyelvemlékünk modern kori nyelvészeti szempontú kutatástörténete a 19. század végétől számítható, első alapos nyelvtörténeti elemzését SZAMOTA ISTVÁN végezte el (1895). A következő évtizedekben számos szótörténeti, hang- és helyesírás-történeti, valamint alaktörténeti kérdés kapcsán esett szó a diploma magyar nyelvű szórványairól, elsősorban Melich János, Jakubovich Emil, Horger Antal és Pais Dezső jóvoltából, de sokan mások is hozzászóltak az alapítólevél nyelvészeti problémáihoz.

Bő fél évszázada annak, hogy BÁRCZI GÉZA e nyelvemlékünket igen alapos monográfiában dolgozta föl (1951), amelyben nemcsak az egyes szórványokról szólt alapos részletességgel, hanem ezek kapcsán a 11. századi magyar nyelv hangrendszerének is átfogó bemutatását adta, de a korabeli alaktanra vonatkozóan is fontos megjegyzéseket tett. BÁRCZI elemzéseit a visszafogottság, a mértéktartás jellemzi, de ezzel együtt a többszólamúság is: a nem egyértelműen magyarázható esetekben a szóba jövő lehetőségek közül nem kívánt egyetlen, bármilyen szempontból figyelembe vehető megoldást sem kizárni. BÁRCZI kiváló szintézisét követően ritkábban jöttek elő ugyan a nyelvészeti publikációkban a Tihanyi alapítólevél még fel nem tárt ügyei, de azért néhány dolgozat a következő évtizedekben is született e témakörben.

A nyelvtörténészek kitartó törekvése ellenére azonban még ma sem tekinthető minden vonatkozásban megnyugtatóan tisztázottnak az alapítólevél minden egyes szórványa. Sőt vannak az oklevélnek olyan részletei is, amelyek makacsul ellenállnak a megfejtési kísérleteknek, s ebből következően vagy szinte egyáltalán nincsenek ismereteink róluk, vagy pedig éppen több megoldási javaslat is közkezen forog velük kapcsolatban, közöttük esetleg olyanok is, amelyeket a korábbiakban már érdemben megcáfoltak. A meghaladott magyarázatoknak a felhasználása a további kutatásokban azonban azzal a komoly veszéllyel jár, hogy belőlük kiindulva a legkülönbözőbb kérdésekben is hamis következtetésekre juthatunk. E problémás helyek felülvizsgálatának tehát már csak amiatt is napirendre kell olykor-olykor kerülnie, hogy az ilyen tudományos tévedések minél

inkább megelőzhető, kiszűrhető legyenek. De természetesen az is elképzelhető, hogy újabb adatok, ismeretek birtokában egy-egy addig fel nem merült javaslat szóba hozásával közelebb vihetjük e vitás kérdéseket a megoldás felé.

Ezzel a kettős szándékkal bocsátom közre alábbi írásomat, amelyben a Tihanyi alapítólevél három olyan szórványát — a *Huluoodi*-t, a *Turku*-t és az *Ursa*-t — elemzem, amelyekkel kapcsolatban még nem tisztult le kellően a tudásunk. Célom a fentiek szellemében nem is a minden tekintetben megnyugtató megoldás kimondása, hanem legfeljebb néhány lépés megtétele a biztosabb ismeretek felé vezető úton.

2. E három helynév az alapítólevél első felében található, a Fok nevű víz körüli adomány említését követő részben. A birtok leírása az alapítólevélben az alábbi formában szerepel:

Locus est alius, qui dicitur Huluoodi, procedens ab eodem lacu, qui totus ibi apendet; et ab eodem Huluoodi quicquid est usque ad monticulum et ex hoc usque ad lacum Turku, qui medius ad populum, medius autem pertinet ad ecclesiam, et hic extenditur usque ad Zakadat, inde ad magnam viam, ex hinc usque ad angulum aruk, et postea usque ad Seg ac deinde ad Ursa, inde vero ad magnum lacum. (DHA. 1: 150.3–8).

A szöveg SZENTGYÖRGYI RUDOLF magyar fordításában így hangzik:

„Egészében hozzá tartozik egy másik, ugyanezen tónál kezdődő *huluoodi* nevű terület is, és ugyanúgy mindaz, ami ezen *huluoodi*-tól a kis hegyig, majd innen tovább a *turku* tóig található, mely tónak egyik fele a népet, a másik fele viszont az egyházat illeti. Ez a terület a *zakadat*-ig, innen a nagy útig, majd az *aruk* szögig, azután egészen a *seg*-ig, majd tovább *ursa*-ig, innen pedig a nagy tóig terjed.” (2005: 60).

3. A *Huluoodi*-ként említett hely nevének nyelvi interpretációját elsősorban az nehezíti meg, hogy — mivel sem későbbi források nem említik, sem a mai neveink között nem ismerünk vele azonosíthatót — közelebbről nem tudjuk lokalizálni: az alapítólevél szövege mindössze annyit árul el róla, hogy közvetlenül a Balaton mellett fekszik (*Locus est alius, qui dicitur Huluoodi, procedens ab eodem lacu*). A birtokon említett földrajzi köznévi alakú megjelölések (*Zakadat*, *aruk*, *Seg*) jellegüknél fogva szintén nem segítik a helyhez kötést, így a kutatók az ugyanitt felsorolt, ám ugyancsak bizonytalanul azonosítható *Turku* és *Ursa* alapján próbálták a kérdésben állást foglalni. BÁRCZI nagyon bizonytalanul — elfogadva ERDÉLYI LÁSZLÓnak a *Turku*-ra vonatkozó birtoklástörténeti érveit — a Fok mellé helyezi (1951: 15–6 és a térképmelléklet). PAIS nagy biztonsággal ugyanide lokalizálja több helyrajzi részletet is egyeztetve, de bizonyítékokat nem mutat be eljárásának igazolására, csupán egy saját, nem publikált nagyobb tanulmányára hivatkozik (1970: 38). A régi helynevek pontos lokalizálása, a későbbi adatok megléte jelentősen megkönnyítheti a nyelvi elemzést, ám ezek hiánya,

bizonytalansága ugyanakkor természetesen nem feltétlenül akadályozza meg a helytálló etimológia elkészítését.

A *Huluoodi* nyelvi eredetét illetően BÁRCZI kissé ellentmondásosan nyilatkozik. Egyrészt szerkezeti szempontból a 12. és 13. századból adatolható *Volóód*¹ és *Numuolohod* személynevek pontos másának tartja, s ezzel együtt nyelvileg a somogyi *Hollád* településnévvel mondja azonosnak. Másrészt viszont kétféle eredeztetését is elképzelhetőnek tartja: vagy a *hull* igéből alakult folyamatos melléknévi igenév *-di* képzős alakja vált óvónév típusú személynévből helynévvé, vagy esetleg egy ’hulladék, omladék, málló, hulló valami’ jelentésű térszíni formára vagy talajviszonyra utaló nevet láthatunk benne (i. m. 15–6, 17). A kétféle interpretáció közül az első ment át inkább a tudományos köztudatba, ezt mint feltehető, de nem bizonyítható elképzelést veszi át ZELLIGER is (2005: 22). E magyarázatnak a fő gyengéje az, hogy hasonló személynevet a régiségből nem ismerünk, FEHÉRTÓI KATALIN magát a *Huluoodi*-t sem veszi fel az „Árpád-kori személynévtár”-ba, jelezve ezzel, hogy nem tekinti személynévi eredetű helynévnek. Újabb munkájában viszont ezt feltételesen elképzelhetőnek tartotta, ám a nevet az ismeretlen eredetűek között sorolta föl (2006: 167). Gondot okoz az is, hogy nincsen tudomásunk olyan településnevekről, amelyek valamilyen óvónévből alakultak volna.²

PAIS BÁRCZIHoz hasonlóan elemezte a név morfológiai szerkezetét, ám a *hull* és a *halad* igék etimológiai kapcsolatának feltételezése alapján s a tőnek más helynevekben való előfordulására támaszkodva — *hullám* szavunkkal is összevetve — „vízrajzi kifejezésként” értelmezte a helynevet (1970). A nem minden részletében kifejtett elképzelés ’haladó, folyó’ értelmű földrajzi köznevet sejtet a helynév alapjaként, ám ilyen vagy hasonló vízrajzi szót sem a régiségből, sem a mai nyelvből nem ismerünk. E magyarázatot gyengíti az is, hogy az EWUng. szerint a *hull*-nak a *halad*-dal való összefüggése alig valószínű.

Mindehhez még azt is hozzá kell fűzni, hogy egyik állásfoglalás sem ad minden tekintetben elfogadható magyarázatot a névben található *u*-val jelölt \square státusát illetően: BÁRCZI szerint ez „alkalmasint” visszaható képző (i. m. 16, részletesebben: 181–2), PAIS viszont a tőhöz tartozó és így az alapnyelvre visszavezethető fonémának tartja (i. m. 39–40). A *hull* szóban a forrásokban azonban *v* nem jelentkezik, sőt etimológiai szempontból sem mutatható ki benne ilyen elem (TESz., EWUng.). Ennek megfelelően mindkét újabb etimológiai szótárunk a szó első adataként csak kérdőjellel veszi fel a *Huluoodi*-t. Úgy vélem, e bizonytalan azonosítást a fent említett névtani érvek tovább gyengítik.

¹ Az ÁSz. szerint *Valood* (791).

² E névtípus helynévi felhasználása talán azért nem lehetett szokásban, mert az óvónevek az alacsony néprétegek körében voltak használatosak.

Az azonban kétségtelennek tűnik, hogy a *Huluoodi* magyarok alkotta helynév volt, erre a *-di* képző elég egyértelműen utal. E képző a Tihanyi alapítólevélben több szó- és névalakban is előfordul — *holmodi* (kétszer is), *Fotudi*, *Opoudi* és valószínűleg a *Lopdi*, más véghangzóval: *zadu* —, ami azt mutatja, hogy a korban e formáns (eltekintve most a funkcióbeli sokféleségétől) produktív lehetett.

Erős kételyekkel kell azonban fogadnunk azt a föltevést — amelyben eltérő kiindulópontjuk ellenére BÁRCZI is, PAIS is egyetért —, hogy tudniillik a *-di* képző folyamatos melléknévi igenévi alakhoz járult volna hozzá. BÁRCZI a szórványt két egymás mellett álló rövid *o*-val olvassa $\chi(h)ulwood^i \sim \chi(h)ulvoodi$ formában (1951: 15), tehát úgy értelmezi, hogy a folyamatos igenév $-\square$ képzője (ugyanezt rekonstruálja PAIS is: 1970: 37) magánhangzóközi helyzetben eltűnt. Csakhogy ez meglehetősen furcsa hangtörténeti fejlődés lenne, mivel a név létrehozásában szerepet játszó képzőformáns ilyen természetű hangtani kényszernek nemigen engedelmesskedhetne: ha a tövégi magánhangzó és a feltételezett képző véghangzója közül éppen maga a képző tűnt volna el, akkor nem lenne, ami az általa képviselt funkciót ellássa. Hasonló esetek vannak ugyan az alapítólevélben, mint például az *azaa*, *mezee*, *fee*, amelyekből egy etimologikusan is igazolható \square valóban hiányzik. Csakhogy a hasonlóság egyúttal nem jelent feltétlenül azonosságot is, mivel ezekben a harmadik személyű birtokos személyjel hosszú magánhangzója elől hiányzik a tövégi \square , amely minden kétséget kizáróan csak a *mezee* alakban, valamint nagy valószínűséggel az *azaa* formában vezethető vissza igenévképzői szerepre. Az elsőnek említett, passzív tövű szóban azonban a 11. század közepén a \square már aligha volt azonosítható a beszélők számára az egykori igenévképzői szerepével. Ugyanez állhat az *aszó*-ra is, hiszen az Árpád-korban viszonylag gyakori földrajzi köznévi jelentése egy korábbi igenévi funkciótól már meglehetősen távolra kerülhetett.

Annak, hogy a feltételezett igenévképzőnek (a $-\square$ mellett elvileg szóba jöhet egyébként a $-\square$ is) a magánhangzóközi kiesés mellett másfajta fejlődését rekonstruáljuk a *Huluoodi*-ban, szintén komoly akadályai vannak: egy $*\chi ulu\square odi$ -ként kikövetkeztetett alakból a \square utáni véghangzó akár a kétnyíltszótagos tendencia hatására is kieshetett volna, s az ily módon zárt szótagi helyzetbe kerülő \square vokalizáció révén a tövégi magánhangzóval kettőshangzót alkothatott, ez pedig monoftongizáció révén alakult volna tovább. Ám a Tihanyi alapítólevél jelölésében mutatkozó *oo* — ami, ha hosszú magánhangzót jelölne, e jelölésmóddal, a betűkettőzéssel egyedüli helyesírási sajátossága volna az oklevélnek — monoftongusként nehezen illeszthető az itt jelentkező mássalhangzós (*meneh*) és diftongusos (*fer-teu*) realizációk mellé.

A szórvány magyarázatára megítélésem szerint más — igaz, ugyancsak nem ellentmondásmentes — megoldás is kínálkozik: úgy vélem, a név tövében *holló* szavunkat is kereshetjük. Ennek *-d* képzős formája — más madárnevekből alakult hasonló szerkezetű helynevek számos előfordulásához (pl. *Füred* [*< fürj*],

Ölyved, Sasad, Tyukod, Varjad; mindezekre lásd CSÁNKI-index 290, 640, 734, 847, 862 stb.) hasonlóan — több névben is szerepel a régiségben: Temes vármegyében, a Bél-vidéki kerületben: 1467: *Hollod* (Cs. 2: 26), Biharban pedig víz- és településnévként egyaránt (LIPSZKY, Rep., vö. FNESz. *Pusztahollód*), sőt valószínűleg személynévként is a Sáros megyei 1285/1334: *Hulloudzallasa* föld nevében (Oklsz. *holló*, vö. TESz. *holló*). Esetleg ide tartozhat a fent más összefüggésben említett Somogy megyei *Hollád* is (vö. FNESz.).³

Holló szavunk ősi hangutánzó szó az uráli korból, amelynek már az alapnyelvben képzős formáját lehet rekonstruálni **kul3(k3)* alakban (MSzFgrE., TESz.). A régi magyarban a szó még a 14. században is gyakran előfordult az első szótagban esetleg zártabb magánhangzót is jelölő *u*-val; a Nógrád megyei Hollókő vár nevében erre — más ilyen adatok mellett — több példát is találunk: 1323: *Hulloukw*, 1327: *Huloukw* stb. (Gy. 4: 251). A szóbeljeji rövid *l*-re — amelynek intervokális megnyúlása eredményezte a ma általános hosszú *ll*-es formát (TESz.) — nemcsak a régiségben találunk bőséges példákat: 1231: villa *Holo* (BÁRCZI 1951: 28), 1256/1273: *Holofa* (Oklsz., továbbá az egyik fenti nógrádi adat stb.), hanem a mai nyelvjáráásokban is előfordul: *holó* (ÚMTsz.).

A *holló* szóvégi *ó*-ját az alapnyelvi képzőből lehet levezetni (vö. TESz.), amelynek *-k-* eleme spirantizálódás után [k] -ben folytatódhatott, s ez a véghangzó eltűnését követően szóvégi helyzetben vokalizálódott.⁴ Az ómagyar kor korai szakaszában jellemző $\text{[k]} \sim \text{[o]}$ váltakozást feltéve (vö. BENKŐ 1980: 74) **hulo[odi]* alakot rekonstruálhatunk, ami írásban *hulouodi* formában jelenhetett volna meg,⁵ ehhez képest a Tihanyi alapítólevélben szereplő *huluoodi* esetleg az *u* és az *o* felcserélődését mutathatja. A nyilvánvalóan nem bizonyítható esetleges íráshiba feltevését nem teszi kevésbé valószínűvé az a tény sem, hogy a szórvány egymás után kétszer is azonos módon leírva szerepel, hiszen a tévesztés már az oklevél nyersváltozatának (piszkozatának) elkészítésekor vagy akár a jegyzetek alapján történő szerkesztéskor is megtörténhetett. Az alapítólevél számos helyesírási következetlensége mellett kétségtelen íráshibával számolhatunk a *monarau*

³ E nevet KISS LAJOS a BÁRCZI által ajánlott magyarázat mellett PAIS DEZSŐ szóbeli közlésére hivatkozva a *holló* szóból is származtathatónak tartotta (FNESz.), ám a részletekről — nyilván a szótár által kijelölt korlátok miatt — nem szólt. A javasolt etimológia legkényesebb pontja a második szótagbeli *ó* magyarázata, amely esetleg az *Almád*, *Nyárad* típusú (különben nem teljesen azonos alakulásmódú) nevek analógiás hatásával számolva adható meg, de kiindulásként szóba jöhet a *holló* egykori esetlegesen föltehető *holla-* tőváltozata is.

⁴ A *holló* községnek az ebben a tőtípusban szokásos *holla-* tövét sem a történeti forrásokból, sem a mai nyelvből nem tudom ugyan adatolni, de helynévi használatával összefüggésben a *Holló* településnévből (erre lásd a fenti 1231-ből való adatot) *-i* képzővel alakult családnevek között találunk ilyen formát: *Hollay* (forrás: internetes telefonkönyv: www.mtt.hu).

⁵ A [k] jelölésében az alapítólevélben szokásosabb az *uu*, de például a *ueieze* szóban egyik említésekor *u* szerepel ilyen hangértékben.

bukurea szórvány esetében, amelyben a *bukur* és a *rea* találkozásánál az egyik *r* betű elmaradt, de megjegyzem még, hogy az *eri iturea itu* elemének magyarázatában JUHÁSZ DEZSŐ felvetette az esetleges tollhiba lehetőségét is (1992: 130).

A betűfelcserélés feltételezése egyúttal persze a névnek a *hull* igével való összekapcsolási esélyeit is javítja: a **hulo□odi* így minden további nélkül lehetne a korábban rövid *l*-l hangzó (vö. EWUng.) szó igenévi alakjából való helynév is, ám ezt a lehetőséget névtipológiai érvek sokkal kevésbé támogatják, mint a fenti etimológiát: a PAISTól idézett néhány víznév (1970: 38) valóban a *hull* ige származékának tűnik ugyan, de további ilyen helyneveket a régebbi névanyagban nem ismerek, és a *hull*-nak egyetlen származékszava sem szerepel — a *hullám* kivételével — a Dél-Dunántúlról megjelent helynévtárak (BMFN., TMFN., SMFN., ZMFN.) több százezres adatrengetegében.

4. Az alapítólevélben *Turku*-ként említett helyet jelölő szónak már az olvasata is elvileg kétféle, helyesírás-történeti szempontból egyforma eséllyel figyelembe vehető lehetőséget vet fel: palatális és veláris magánhangzókkal egyaránt olvasható. A két olvasatváltozat értelemszerűen más-más szóval, szócsoporttal hozza összefüggésbe a szórványt.

A veláris [*turku*] olvasat a szakirodalomban komolyabban nem vetődött fel, e lehetőséget BÁRCZI sem említi (1951: 16–7). Erre utal azonban a TESz.-nek az a megoldása, hogy a Tihanyi alapítólevélnek ezt az adatát — kérdőjellel ugyan — a *torok* első előfordulásaként tünteti föl. Ugyanígy jár el az EWUng. is. Az azonosítást a jelentés oldaláról az teszi elképzelhetővé, hogy a *torok* földrajzi köznévként is használatos, a TESz. meghatározása szerint 'társégek, területnek, helységnek stb. bejáratí része, kezdete' jelentésben. Földrajzi köznévi szerepét mai előfordulásai is jól mutatják, ezek között főleg vízrajzi szóként található meg, többek között 'vízfolyás torkolata', 'öböl', 'partszakadék' jelentésben (NEMES 2005: 187). Ebből a tóból való a mai köznyelvi *torkolat* is, amely a 17. század elejétől adatható (TESz.). Ez az azonosítás — elsőre legalábbis úgy tűnik — jól kapcsolható az alapítólevélben *lacus*-ként említett *Turku*-hoz, amely így jól beleil- lenék a szomszédságában szereplő földrajzi köznevekkel azonos alakú megneve- zések (*Zakadat*, *aruk*, *Seg*) sorába. Csakhogy a *torok* szót önmagában sem köz- szóként, sem pedig tulajdonnévként nem nagyon szokás helymegjelölésre hasz- nálni ugyanúgy, ahogyan más metaforikus úton földrajzi köznévvé lett testrés- neveket (pl. *fő* ~ *fej*, *oldal* stb.) sem. E szavak ugyanis speciális rész-egész viszonyt fejeznek ki, s ennek megfelelően helymegjelölésre inkább szószerkeze- tekben használhatók: valaminek a torkáról, fejről stb. lehet leginkább beszélni. E fontos névtipológiai körülmény a szórványnak a *torok*-kal való összekapcsolását igen csekély valószínűségűvé teszi, s ezért még kérdőjellel sem igen célszerű az adatai közé sorolni.

A *Turku*-nak a szakirodalomban széles körben elterjedt [*türkü*] olvasatát a szórvány által jelölt helynek a (Sió)Fokhoz közel fekvő Töreki(pusztá)val való azonosítása magyarázza. Ezt az összefüggést, amely már SZAMOTÁNál is feltűnik (1895: 145), ERDÉLYI LÁSZLÓ birtoklástörténeti érvekkel támasztotta alá (PRT. 10: 347–8), és bizonytalanul ugyan, de BÁRCZI is elfogadta (1951: 16). PAIS az *Ursa*-t tárgyalva ugyanebből az azonosításból indult ki (1955: 96). A kérdéses hely neve szerepel mind az 1092-ből való hamis, mind az 1211. évi hiteles tihanyi összeírásban: az +1092/+1274//1399-es diploma *Turuk* formában közli a nevet (DHA. 1: 283), 1211-ben pedig *Thurkh ~ Turk ~ Turch* alakban szerepel (PRT. 10: 515–6). A két határleírás ugyan nem pontosan azonos területeket jelöl meg, de az kétségtelen, hogy mindkettő a Fok településtől nyugatra fekvő, Jód, Endréd, Zamárdi közé eső birtokot tárgyalja, ahol a mai Töreki(pusztá) is fekszik. Egyértelműen nyilatkozik egy 1358-ra keltezett hamis oklevél is, amely *Turuk* falut, a tihanyi apátság birtokát a Fok vize melletti *Keleti* (a későbbi Kiliti) szomszédságában levőnek mondja (PRT. 10: 557–8).

E településnek, amely királyi birtok volt, a határleírások szerint inkább csak az északi, a Balaton felé eső részeit adományozhatta I. András a tihanyi apátságnak. A kérdéses terület határa az alapítólevél szerint *ad lacum Turku* húzódik. E megjelölés valószínűleg nem úgy értelmezhető, hogy magát a tavat hívták volna *Turku*-nak (bár ez a lehetőség sem zárható ki), hanem inkább úgy, hogy *Turku* település tavaról, a *Turku* falu határában lévő tóról van szó. Hasonló megjelölések gyakran előfordulnak az oklevelekben, egyet az 1211. évi tihanyi összeírásból, éppen a fent mondott hely közvetlen szomszédságából is idézni tudunk: *ad stagnum Somardy et per mediam piscinam Somardi* (PRT. 10: 516), ahol Szamárdi (a későbbi Zamárdi) település neve áll tavának jelölőjeként. E magyarázat révén elhárulnak azok a gondok is, amelyek a névfejtésben a víznévi vagy településnévi jelleg megítéléséből adódóan névtipológiai szempontból a *Turku* kapcsán fölvetődhetnek, sőt föl is vetődtek (vö. BÁRCZI 1951: 17), s így az etimológiában elég, ha településnévként vesszük figyelembe a szórványt. *Turku* település tava bizonyára az a tóvá kiszélesedő, nagyjából észak–déli irányban elnyúló vízer lehetett, amely még a 19. századi térképeken is szerepel Töreki(pusztá) mellett nyugatra (MKFT.).

Az eladományozást követően bizonyára az apátságnak juttatott birtokrészen is létesülhetett település, amit az mutat, hogy az +1092/+1274//1399. évi összeírás két azonos nevű falut említ egymás mellett: „*villa Turuk cum silva inter aliam villam Turuk et inter villas Jod, et Endred*” (DHA. 1: 283). A névazonosság megszüntetésére később a korábbi, délebbre fekvő település megnevezésében a tulajdonost magában a névben is megjelölték, és ennek megfelelően 1229-ben *Kiralturky* formában említik (Cs. 2: 620, 653). A névelkülönülés végül úgy zárult le, hogy az apátsághoz tartozó település a természeti környezetére utaló új nevet

kapott, s ezt követően *Tóköz(i)(puszta)* néven szerepel (vö. BÁRCZI 1951: 16, MKFT., GÖNCZY–KOGUTOWICZ, SMFN. 146).

A *Turku* azonosításának viszonylag nagyfokú bizonyossága lehetővé teszi, hogy etimológiáját Töreki(puszta) nevére vonatkozóan adjuk meg. Ennek mai élőnyelvi adatai különböző földrajzi köznévi utótagokkal is kiegészülve döntő többségükben *Töreki* formájúak, de föltűnik közöttük *Töröki* változat is (SMFN. 1144–5). A 19. századi forrásokban vegyesen szerepel második szótagbeli illabiális (LIPSZKY, Mappa, MKFT.) és labiális (FÉNYES 1851: II, 217, GÖNCZY–KOGUTOWITZ) magánhangzóval. Hasonló adatait ismerjük az egykor Zala, majd Veszprém megyéhez tartozó Törökpuszta településnek is (FNESz., VeMFN. I, 210). E váltakozás, amelyet hangtani természetűnek nemigen tarthatunk, leginkább azt mutathatja, hogy a nyelvtudat mind a *török* (amelyben alsó nyelvállású *e* szerepel), mind pedig a *török* szóval összefüggésbe hozza *e* neveket. A Fokhoz közeli Töreki nevében a régi forrásokban a szóvégi *-i* nem szerepel, így kétségtelen, hogy ezzel a képzővel legfeljebb csak a középmagyar korban bővült.⁶

A település ómagyar kori adatait CSÁNKINÁL az alábbiak szerint találjuk meg: a már említett 1229-ből való *Kiralturky* mellett é. n.: *Toruk*, 1436, 1458: *poss. Thewrek*, 1460: *Twrek* szerepel (Cs. 2: 653). E névvel alakilag összevethetők az adott korban további két település előfordulásai is: a már említett Zala megyei Törökpuszta 1262: *Turek*, 1412: *Terek*, 1446: *Thewrek* (Cs. 3: 118), egy a 16. században elpusztult Hunyad megyei falu pedig [1330]: *Turek*, 1332–6/PR: *Thurerek*, *Turk* (Gy. 3: 300), 1390: *Terek*, 1444: *Thewrewk* stb. (Cs. 5: 143) alakban szerepel. Az adatok hangtani tekintetben lényegében ugyanazt a képet mutatják, mint amit az újabb kori formák is, a régiségben azonban a második szótag magánhangzója mellett az első szótagé is hol labiális, hol illabiális formában fordul elő. A Fok melletti Töreki 1055-ből való *Turku* adata hangtörténeti szempontból nehézség nélkül illeszthető a fenti említésekhez: a későbbi formákban jelentkező második szótagbeli magánhangzó hiányát a tövégi magánhangzó megléte magyarázza. Ugyanez a hangzóhiányos töváltózat jelenik meg a fent bemutatott *Kiralturky* adatban is, amelyből a 3. személyű *-i* birtokos személyjel kapcsolódása miatt hiányzik a kérdéses magánhangzó.

A név eredetét vizsgálva a kutatók lényegében kétféle elképzelést fogalmaztak meg: vagy a *török*, vagy a *török* (< *türk*) szavakat keresték — ez utóbbit inkább áttételesen — a helynévben. BÁRCZI mindkét lehetőséget felvetette, ám a *török*-ből való származtatást kevésbé tartotta valószínűnek (1951: 16–7). KISS LAJOS

⁶ Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyhoz, de érdemes megjegyezni, hogy a képzőben nem az *-i* melléknévképzőt — amely jelzős szerkezetű névösszetételekben járulhatna szabályosan az előtagként álló névhez —, hanem az *-i* helynévképzőt kell látnunk, mivel ez a formáns a helynév alapalakjában is szerepel, amely csak később egészülhetett ki — alakváltozatként — a *puszta* utótaggal.

viszont a Zala megyei Törekpuszta esetében — amely etimológiai tekintetben aligha választható el az itt elemzett alapítólevélbeli névtől — éppen fordított súllyal vette figyelembe a két kínálkozó lehetőséget (FNESz.). KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ (1973: 11–2) és ZELLIGER (2005: 22) viszont csak a *türk* ~ *török*-kel való összefüggést említi meg, a TESz. és az EWUng. is csak ez alatt közli kérdőjellel a Tihanyi alapítólevél megfelelő adatát.⁷

A *törek*-kel való egyeztetést elvileg nehezíthetné az a körülmény, hogy a szóban alsó nyelvválású *e* szerepel, ami nem felel meg a fenti nevekben *e* helyütt megjelenő palatális labiálisnak, ám a *törek*-nek egyrészt van *török* formája is (TESz.), másrészt a helynévben az eredetétől függetlenül — például más szóhoz való asszociatív hozzákapcsolása révén — is történhetnek nem szokványos, nem „szabályszerű” változások. Nagyobb súllyal esik a latba azonban a helynévnek és a vele összefüggésbe hozott közszónak a névtipológiai, jelentéstani vallomása. A *törek*-nek etimológiai szótárunk két, itt is figyelembe vehető jelentését adja meg: 1. 'gabonaszár és kalász törmeléke', 2. 'trágya', amelyek közül csak az elsőre van biztos közszoói adatunk a régiségből, a 14. század végéről (TESz.). Helynévtipológiai tapasztalatok azt mutatják, hogy ilyen speciális jelentésű mezőgazdasági szakszóból nemigen szokott helynév keletkezni, pláne nem településnév. BÁRCZI érezhette is ezt a nehézséget, hiszen amellett, hogy *e* lehetőséget kevésbé valószínűnek mondta, feltette azt is, hogy a *tör* igének ez a *-k* képzős származéka 'törmelék' vagy 'törés, omlás' jelentéssel szolgálhatott esetleg a helynév alapjául, amely ily módon „térzíni formát jelölő vagy a talajviszonyokra (tőzeges, korhadásos föld) vonatkozó nevek közé tartoznék” (1951: 17). KISS LAJOS a 'törmelék' jelentésre alapozta névfajtását, amelyet a tőzeges láptalajjal hozott összefüggésbe (FNESz. *Törekpuszta*, 1982: 481). Csakhogy az itt idézett jelentésekre nincsen semmiféle adatunk, s olyan közszót, földrajzi köznevet sem ismerünk sem a múltból, sem a mai nyelvjárásokból, amely *e* fogalomkörben legalább a fent jelzett igéhez volna valamilyen módon is kapcsolható. Ez a körülmény az előzőekben mondottakkal együtt azt sugallja, hogy *e* feltételezést a név magyarázati lehetőségei közül nagy valószínűséggel kiiktathatjuk.

A szakirodalom is jóval nagyobb valószínűséggel szól a névnek a *türk* ~ *török* népnévvel való összefüggéséről, s egységes a felfogás abban a tekintetben is, hogy ez személynévi áttétellel válhatott helynévvé (BÁRCZI 1951: 16–7, FNESz. i. h., ZELLIGER 2005: 22, valószínű származtatásként: KRISTÓ 2000: 24). *Türk* ~ *török* népnévünk az általános vélemény szerint még a vándorlások korában kerülhetett be a magyar nyelvbe (TESz.), LIGETI feltevése szerint a kazárok jelölőjeként, s *e* szót a hódoltság kori intenzív kapcsolatok támaszthatták fel, és tölthették meg új jelentéssel az ómagyar kor vége felé (1986: 204, 270–1). E népnév alapalakban

⁷ A Fok melletti *Törek* +1092/+1274//1399-ből és 1211-ből való, a TESz. által szintén megemlített adata mellől azonban hiányzik a kérdőjel, ami mindenképpen következtelenségre utal.

— amely analogikus tövéghangzóval kiegészülve **türkü*-nek hangozhatott (ABAFFY 2003: 321) — vagy esetleg *-i* képzővel ellátva ugyanúgy szerepelhetett helynévként, mint ahogyan erre más népnevek (*orosz, német, cseh* stb.) is számos példát mutatnak.⁸ E reális lehetőséget azonban — más összefüggésben — csak KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ említette meg (1973: 11–2). A szó személynévi használatára a Dömösi adománylevél 1138/1329: *Turcu* adatát hozzák fel a névvel foglalkozó szerzők, ami valóban elképzelhető azonosítás, e mellé az Árpád-korból azonban legfeljebb egy-két további adatot tudunk tenni: 1295/1405: *Turk*, 1278/1378: *Turek* (ÁSz.). Egyet kell értenünk ugyanakkor a TESz. figyelmeztetésével, amely szerint az írásképek alapján szóba jöhető tulajdonnévi — köztük is különösen a személynévi — adatoknak csak egy része tartozhat a *türk ~ török* családjába. E népnév személynévi használatában azonban kételkedni semmi okunk sincs, e feltevésünket közvetve megerősíti az is, hogy a szó később családnévként is előfordul (vö. pl. RMCsSz. *Török*, itt azonban a ma is létező *Türk* családnév nem szerepel).

A fentiek alapján úgy vélem, hogy a Tihanyi alapítólevél *Turku* szórványát nagy valószínűséggel kapcsolhatjuk *türk ~ török* szavunkhoz, amely akár népnévként közvetlenül, akár személynévi áttétellel is a kérdéses település nevévé válhatott.

5. *Huluoodi* birtok leírásában mint határpontot utolsónak egy *Ursa* nevű helyet említ meg az alapítólevél, amelynek sem a helyét, sem az eredetét illetően nem tudott viszonylag egységes, megnyugtató eredményre jutni a szakirodalom. Az egyértelműen téves lokalizálások és a teljesen elfogadhatatlan etimológiai azonosítások bírálatát már BÁRCZI elvégezte (1951: 18–9), így erre nem szükséges kitérni. Ha a fenti érvek alapján *Turku*-nak a (Sió)Fok melletti Törökivel való azonosíthatóságát elfogadjuk, akkor *Ursa*-t ennek közvetlen közelében kell keresnünk, a leírás tanúsága szerint a Balatonhoz egészen közel (*ac deinde ad Ursa, inde vero ad magnum lacum*). BÁRCZI ezt a helyet összefüggésbe hozhatónak tartja (1951: 18–9) a CSÁNKI által Somogy megye északkeleti részén említett 1229: villa *Vrs* (Cs. 2: 634) településsel. Erről azonban PAIS az oklevél szövegkörnyezetének elemzésével meggyőzően bizonyította, hogy *Turku*-tól jóval nyugatabbra, Lelle, Öszöd, Szárszó és Szólád vidékén feküdt (1955: 96). PAIS az alapítólevélbeli adatot a meglehetősen távolság ellenére is azonosítja a fent mondott faluval, ami azonban a leírásnak semmiképpen nem felelhet meg. Az azonosítással kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy az elemzők leginkább településnevekkel próbálták kapcsolatba hozni az *Ursa*-t — amit azonban külsődleges körülmények is magyarázhatnak: a helységnevek általában viszonylag jól lokalizálhatók, és egyébként is sokkal inkább föl vannak tárva, mint a mikrotoponimák

⁸ E népnevek között azonban olyanok is vannak (*besenyő, böszörmény* stb.), amelyek csakis képző nélkül fordulnak elő helynévként.

—, pedig a szövegkörnyezete legalább annyira (ha nem jobban) lehetővé teszi a mikronévként való értelmezését is.

A lokális névmegfelelések hiánya az ilyen értelemben társtalan nevek nyelvi azonosítását, megfejtését későbbi névadatok híján eleve megnehezíti, és arra készíti a névmagyarozókat, hogy a kérdéses névadathoz névrendszerbeli megfeleléseket keressenek. Ehhez legjobb kiindulópontul az alaki azonosság vagy legalább a hasonlóság szolgálhat. Az *Ursa*-val megegyező írásképű helynévi adat azonban tudomásom szerint nem került elő a forrásokból, de még olyan sem, amely helyesírás-történeti szempontból neki megfeleltethető lenne. A Tihanyi alapítólevél helyesírása és az általános magyar hang- és helyesírás-történeti ismeretek alapján az adatot [*ursá ~ orsá*] formában lehet leginkább olvasni.⁹ Ezzel megegyező hangszerkezetű közzót vagy helynevet azonban nem ismerünk, személynévet is csupán egyet: 1302: *Vrsa* (MonStrig. 2: 509, idézi a FNESz. is *Alsóórs* alatt). Ha a magyar hangtörténet általános fejlődési irányait is figyelembe vesszük, e forma előzményeként feltehető egy [**urusá ~ *urosá*] alak. Ez pontosan megfelel annak a személynévnek, amelynek az Árpád-korból két előfordulását is ismerjük: [XI]/Krón.: *Urosa*, [1052]/KrónKomp.: *Vrosa* (ÁSz.). E név pedig nyilvánvalóan annak az *Uros ~ Uras ~ Urus ~ Oros* stb. személynévnek az *-a* becéző/kicsinyítő képzős származéka, amely nagy bőséggel adatolható a jelzett időszakból (uo.). Az *Ursa*-nak vagy feltehető előzményének a fonotaktikai szerkezete — elsősorban a szó végét illetően, ami a nevek esetében ebből a szempontból is feltétlenül jellemző lehet — egyébként jellegzetesen személynévet idéz: amíg például az „Árpád-kori személynévtár”-ban 302 különböző *-sa* végű névforma szerepel (870), addig a „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetében (399) ennek a harmada, de ezek nagy része is személynévből való helynév.

Az *Ursa*-nak ezt az eredeztetési lehetőségét már PAIS is megpendítette (más, oda nem illő neveket is bevonva az etimológiába), és a személynévet az *úr* 'dominus' *-sa* kicsinyítő képzős származékaként magyarázta, ám a Tihanyi alapítólevél szórványát végül mégsem ebből vezette le (1955: 96). BENKŐ — egy fél mondatos megjegyzésében — ugyanezt a megoldást ajánlotta (2003: 170). Úgy vélem, a személynév származtatásában az *úr* mellett mind személynév-tipológiai, mind alaktani szempontok alapján *orr* szavunkat is figyelembe kell venni, amelyet régi alakjában rövid mássalhangzóval használtak (TESz.). A hasonló írásképű Árpád-kori személynévek közül többnyire aligha lehetne biztosan elkülöníteni, hogy melyek az *úr* és melyek az *orr* származékai. Az 1055-ből való *Ursa*-t mint korai helynévi előfordulással rendelkező személynévi eredetű adatot FEHÉRTÓI KATALIN is felvette „Árpád-kori személynévtár”-ába, azonban a név rendszertani összefüggéseire vonatkozóan semmiféle utalást nem ad meg a szócikkben.

⁹ Nem lehet elvileg kizárni az *s*-nek *cs*-vel való olvasását sem, a *cs* jelölésére azonban az alapítólevél nem mutat példát, mivel a benne előforduló szórványokban nem szerepel ilyen hang.

Újabban viszont — egyik lehetőségként — német eredetű névként magyarázta, amely a német *Urs*, *Ursa*, *Urso*, *Ursio* személynevek megfelelője lehet, de párhuzamosan szláv eredetű *-sa* végű neveket is megemlített (2006: 167).

PAIS DEZSŐ is kapcsolatba hozta a szórványt az *orr*-ral, ám a szót mint kiemelkedést jelölő, 'orom' jelentésű földrajzi köznevet kereste az *Ursa*-ban. Az azonosításban egészen odáig elment, hogy — kérdőjellel ugyan — az 1092. évi hamis oklevélben latin nyelven említett egyik hegy nevévé is megtette (1955). Ezt a magyarázatot a TESz. is részben magáévá tette, mivel az *orr* első adataként kérdőjellel az alapítólevél e szórványát tünteti fel. Az *orr*-nak helynévben való szereplésére, földrajzi köznévi alkalmazására valóban számos példát ismerünk, és nemcsak térszinformanévi szerepben (vö. NEMES 2005: 149–50),¹⁰ ám erre is igaz az a megállapítás, amit a *Turku*-val kapcsolatban a *torok*-ról és más testrésznévi eredetű földrajzi köznevekről tettünk, hogy tudniillik névként nem önállóan, hanem sokkal inkább szerkezetes formában szoktak szerepelni. Ennél is súlyosabb azonban az az alaktani probléma, amely a *-sa* szerepét illeti, s amelyről PAIS egyáltalán nem is szól. Az *orr*-nak helyet jelölő használatában többféle változatát is ismerjük — vö. pl. *orom* (TESz.), *Ormán(y)*, *Ormos-* (FNESz.) — ám ezek között sem *-sa*, sem *-s + -a* képzős alak nem szerepel. A valamivel való ellátottságot jelölő *-s* magyarázatára még adódna analógia, de az *-a*-t teljesen szokatlannak tarthatjuk egy efféle kapcsolatban. Úgy vélem, e súlyos alaktani probléma miatt az *Ursa* magyarázatai közül az *orr*-ral mint földrajzi köznévvvel való esetleges összefüggését nyugodtan kizárhatjuk.

A legerterjedtebb felfogás az *Ursa*-t az *Örs* helynevekkel hozza kapcsolatba: erre a szóvégi — mint láttuk, akár képzőnek is tekinthető — *-a* leválasztása után visszamaradó *tő* írásképi hasonlósága vezethette leginkább a kutatókat. Ez az azonosítás [*ürsá*] típusú olvasatot feltételez, ami PAIS szerint „nem különösebben megokolt” (1955: 96), BENKŐ interpretációjában pedig „már önmagában is erőszakolt” (2003: 170). E súlyos kritikák ellenére — talán BÁRCZI monográfiájának egyébként indokolt tekintélye miatt (az idevágó részt lásd: 1951: 18–9) — ma is erősen tartja magát ez a felfogás. A magyar nyelvterületen lévő vagy egykor létezett több tucatnyi, alakilag meglehetősen egységes, bár történetileg fonotaktikai váltakozást mutató *Örs*, *Örös*-féle névnek és az *Ursa*-nak az összekapcsolását a Tihanyi alapítólevél adatának szóvégi *-a*-ja komolyan megnehezíti, sőt talán lehetetlenné is teszi.

Ilyen értelemben az *Örs* nevek keletkezéstörténete nem is tartoznék szorosabban az itt kifejtett tárgyhoz, a fenti összevetés tarthatatlan voltának bizonyítására azonban néhány idevágó elképzelést fel kell idézni. Korábban inkább azt tartották, hogy e névcsoporthoz személynévi eredetre vezethető vissza (erről és az előz-

¹⁰ Az alapítólevélben emlegetett terület közvetlen szomszédságában, Zamárdiban például 'szárazföld vízbe való beszögellése' értelemben is használatos (SMFN. 142).

ményirodalomról lásd BÁRCZI 1951: i. h.), amelyet GOMBOCZ török közszókból magyarázott (1926: 7). BENKŐ LORÁND azonban helyesen mutatott rá arra, hogy *Örs* alakú személynevekre nincsenek adataink, így e helynevek személynévi eredete teljességgel kizárható (2003: 170–1). Az *ÁSz.* anyagában is csupán két olyan krónikabeli adatot találunk (*Urs ~ Vrs*), amely bizonyára Anonymus *Vrsuuru*-járá megy vissza (ehhez lásd BENKŐ i. m. 153–4, 170–1). Többször is idézett személynévszótárunk szerint több adat van viszont az *Árpád*-korból az *Örs* nemzetségre (*ÁSz. Urs*), amelyet szintén összefüggésbe szokás hozni e helynevekkel (lásd például legutóbb ZELLIGER 2005: 24). Az *Örs* származtatási lehetőségei között újabban felmerült törzsnévi eredetének a lehetősége is, mely szerint e helynév „talán a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs egyikének nevéből keletkezett” (FNESz. *Alsóörs*). KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ is a törzsi helynevek között tartja számon, és 44 településnevet sorol e csoportba (1973: 58–9). E feltevés mögött azonban komolyan figyelembe vehető nyelvi bizonyítékok nem állnak, a törzsnév azonosítása BENKŐ szerint pedig „éppen merő hipotézis” (2003: 171), aki mint új lehetőséget ugyanakkor futólag megemlíti, hogy az *Örös ~ Örs* nevek az *öröl*, *örvény* stb. szócsalád tagjai lehetnek (i. m. 154).

Mint e rövid áttekintésből is kitűnik, nyilvánvaló, hogy *Örs* nevünk eredete távolról sem tekinthető megoldottnak, valószínűleg még az is szóba jöhet, hogy több, különböző alapú névadási folyamatnak az eredményei eshettek egybe e névcsoporthoz, amit az a körülmény is tovább bonyolít, hogy ezeknek és a hasonló hangszerkezetű veláris nevek régi adatainak a szétválasztása sem mindig egyszerű feladat, s az eddigi filológia e problémát nem is oldotta meg minden kritikát kiálló módon.

Akárhogyan is keletkeztek azonban *Örs* helyneveink, ez az *Ursa*-val való összevetésüket csak annyiban érinti, hogy a köztük levő alaki különbséget, nevezetesen a szóvégi *-a*-t hogyan tudjuk megmagyarázni. Ha esetleg el is fogadnánk a fentiekben bemutatott fölvetéseket, az *Ursa* szempontjából a törzsnévi és a nemzetségnévi eredetet s így a felmerült törökségi kapcsolatok lehetőségét mindenképpen el kellene ejtenünk, hiszen ilyen típusú szavakhoz az *-a* kicsinyítő/becéző képző (vö. TNYt. I, 242, 251) nem szokott kapcsolódni. Annál gyakrabban előfordul azonban e formáns személynevekben, az elvileg lehetséges személynévi eredeztetésnek viszont — mint láttuk — igen komoly akadálya, hogy a nagyszámú *Örs* helynév mellett e névalaknak egyetlen biztosan személyt jelölő használatával sem találkozunk.

Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy az *Ursa*-nak az *Örs*-sel való összevetése és ezzel összefüggésben első szótagjának palatális olvasata olyan gyöngye lábakon áll, hogy semmiképpen nem versenyezhet a veláris olvasat és az arra épülő — egyébként szintén nem túl határozott bizonyítékokkal alátámasztható — személynévi magyarázat valószínűségével. A pusztai személynevekből alakult hely-

nevek többnyire települések megnevezéseként jöttek létre, az *Ursa* viszont a szövegbeli említés alapján inkább mikrotoponimának gondolható. Az alapítólevélben szerepel azonban néhány olyan halászhely megnevezése — *Opoudi*, *Lopdi* és esetleg még a *Culun* —, amely nagy valószínűséggel személynévi eredetre megy vissza. Nem lehetetlen, hogy ilyen az *Ursa* is, ennek feltevését a Balatonhoz közeli fekvése éppen megengedné. Azt viszont nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy a szórvány sem közvetve, sem közvetlenül nem mutat a magyarság törökségi kapcsolataira, és pláne nem az ilyen nyelvű népek Kárpát-medencei jelenlétére, ahogyan erre KRISTÓ GYULA a közelmúltban utalt (2000: 24).

Irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Bp., 1890–1913.
- CSÁNKI-index = *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*. Szerk. ÖRDÖG FERENC. Bp., 2002.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2006), Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *NÉ.* 28: 161–70.
- FÉNYES ELEK (1851), *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik I–IV*. Pest.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926), *Örs és Örkény*. *MNy.* 22: 6–12.
- GÖNCZY–KOGUTOWICZ = *Magyarország megyéinek kézi atlasza*. Tervezte GÖNCZY PÁL. Rajzolta KOGUTOWICZ MANÓ. Bp., 1890.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1992), *eri iturea. Ómagyar helynévi nyomokon*. In: *Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára*. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Bp. 124–30.

- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ GYULA (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II.* Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged.
- LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Bp.
- LIPSZKY, Mappa = LIPSZKY, JOANNES, *Mappa generalis regni Hungariae.* Pesthini, 1806.
- LIPSZKY, Rep. = LIPSZKY, JOHANNES, *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaiae occurrentium I–II.* Buda, 1808.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MonStrig. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz.* I. Strigonii, 1874. II. 1882. III. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. 1924.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III.* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajz köznevek állományi vizsgálata.* Debrecen. Kézirat.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár.* Bp., 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ (1955), 1055: *ur*□a. *MNy.* 51: 96–7.
- PAIS DEZSŐ (1970), Köznévi etimológia és tulajdonnév-magyarázat együttese. *halad: hull — huluoodi.* *NyudÉrt.* 70: 36–41.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK.* 25: 129–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele. Magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma. 57–65.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató.* Bp., 1984.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.

- VeMFN. I. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 156. sz. Bp., 1928.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.
- ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.